

Magdalena Koch
mkoch@amu.edu.pl

Ikony serbskiego romantyzmu jako bohaterowie współczesnej literatury popularnej¹

ABSTRACT. Koch Magdalena, Ikony serbskiego romantyzmu jako bohaterowie współczesnej literatury popularnej (Icons of Serbian Romanticism as heroes of contemporary popular literature). „Poznańskie Studia Slawistyczne” 1. Poznań 2011. Rys Press, pp. 127–144. ISSN 2084-3011.

The paper discusses the presence of two icons of Serbian romanticism in contemporary culture. The male icon, Petar Petrovic Njegos (1813–1851), and the female one, Milica Stojadinovic Srpkinja (1828–1878), are presented. The main claim of the paper is that after the demise of socialist Yugoslavia in the 1990s, when a new national identity reemerged, few women writers introduced the central figures of romanticism as main characters in their prose works in order to take part in feminist and national discourse. This tendency is illustrated with Milica Micic Dimovska’s novel *Last Fascinations of MSS* (1996) and Ljubica Arsic’s short story *The Other One Who Waits in the Dark Night* (1998). However, in the first decade of 21st century, these icons of romanticism also became heroes of popular literature. The case of Isidora Bjelica and her two prose works *Secret Life of P. P. Njegos* (2007) and *The Serbian Woman* (2009) illustrates this point.

Keywords: icon of Serbian Romanticism, popular literature, Milica Stojadinović Srpkinja, Njegoš, Isidora Bjelica

¹ Praca powstała w ramach projektu nr 178029 Ministerstwa Edukacji i Nauki Republiki Serbii (Министарство за образовање и науку Србије), *Књижевство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915*.

Ustalenia wstępne

Epoce romantyzmu z pozycji współczesności można zadać zasadnicze pytanie o charakter jej spuścizny. Czy możemy mówić o kontynuacji, czy odrzuceniu dziedzictwa kulturowego tak odległej od nas epoki? Czy można jeszcze zaobserwować próbę podjęcia dialogu z romantyzmem z punktu widzenia teraźniejszości, czy należy raczej mówić o odcięciu się od dawnych idei i poszukiwaniu nowych źródeł inspiracji? Pytanie jest o tyle zasadne, że w wielu krajach Europy Środkowej obserwujemy odżywianie romantycznych mitów, wizji historycznych czy ideologii, a także nawiązania do dziedzictwa romantyzmu w aktualnych dysputach historycznoliterackich i politycznych², choć niekiedy przybierają one formy karykaturalne. W obszarze kultury i sztuki także wypada zadać to pytanie. Dla literatur słowiańskich, a serbskiej z pewnością, jest to pytanie szczególnie istotne.

Zastanawiając się nad tym zagadnieniem w kulturze serbskiej, należy rozważyć kilka podstawowych kwestii. Po pierwsze, trzeba sobie uświadomić, że twardy model romantyzmu patriotycznego został w niej ukształtowany właśnie w okresie dziewiętnastowiecznego ruchu odrodzenia narodowego i to ten model przez całe dziesięciolecie kształtował mitologiczno-folklorystyczne rozumienie historii³. Snuto wówczas refleksje nad ideą „ludu” czy „narodu”, a tożsamość wspólnoty narodowej kształtowano, sięgając do twórczości ludowej i folkloru, traktowanych jako żywe i nieskażone źródła. Reaktywowano przy tym dawne mity narodowe i konstruowano nowe. Romantyzm był czasem reformy języka dokonanej przez Vuka Stefanovicia Karadžicia i w tym okresie traktowano język jako czytelny nośnik tożsamości narodowej na zewnątrz i medium komunikacji wewnątrz

² Comp. publikacje ostatnich lat: A. Bielik-Robson, *Romantyzm. Niedokończony projekt. Eseje*, Kraków 2008; *Romantyzm i nowoczesność*, red. M. Kuziak, Kraków 2009.

³ Pisała o tym M. Bobrownicka, *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*, Kraków 1995; J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995; B. Zieliński, *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Poznań 1998, szczególnie s. 151–171.

wspólnoty⁴. Była to jednak przede wszystkim epoka modernizacji języka jako nowego narzędzia literatury⁵. Okres romantyzmu to również czas umacniania się koncepcji patriarchy, narodowego posłannictwa i intensywne budowanie ojczyźnianej martyrologii. W odniesieniu do Serbii możemy nawet mówić o powstaniu nowego paradygmatu patriotyzmu, który w przyszłości będzie ożywać w przełomowych momentach historii narodowej, na przykład w okresie wojen bałkańskich (1912 i 1913), czy pierwszej wojny światowej.

Podobnie było pod koniec dwudziestego wieku, zwłaszcza w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych, kiedy rozpadała się federacyjna Jugosławia. Na gruzach wielonarodowych struktur starano się tworzyć wówczas ekskluzywne państwa etniczne, a wykluczenie obcych narodowo następowało przy uruchomieniu, świadomie lub nie, potencjału ideologicznego tkwiącego w tradycji romantycznej⁶. Nic dziwnego, że na nowo zaczęto stawiać pytania o to, czym jest wspólnota etniczna, narodowa, czym jest grupa wyróżniana na podstawie rozmaicie zresztą definiowanych kryteriów kulturowych, religijnych, językowych, ideologicznych, historycznych czy społecznych. Demony współczesnego nacjonalizmu żywiły się nieustannie wzorcami romantycznymi, ale rozpoczęto zarazem poważne dysputy na temat tradycji literackiej. Stanowiły one ważny element nowego dyskursu. Nie powinien zatem dziwić fakt, że w tym kontekście, tu tylko szkicowo zarysowanym, literatura (i szerzej kultura) serbska zwróciła się w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku ku pisarzom, których ze względu na paradygmatyczny charakter ich twórczości z powodzeniem można nazwać ikonami serbskiego romantyzmu. Bohaterami utworów literackich, w których często warstwa fabularna łączona była z dokumentalną, stały się wówczas takie postaci jak, reprezentujący męski wzorzec pisarski, Petar II Petrović Njegoš (1813–1851) czy Milica Stojadinović Srpkinja (1828–1878), uosabiająca wzorzec kobiecy.

⁴ O micie Vukowskim, romantycznym nacjonalizmie oraz dominacji dzieła i postaci Vuka w serbskiej humanistyce do czasów współczesnych pisała w analityczny i demistyfikujący sposób M. Dąbrowska Partyka w książce *Świadectwa i mistyfikacje*, Kraków 2003, zwłaszcza s. 203–217.

⁵Comp. R. Bońkowski, *Słowianie środkowopółnoci na przełomie XX i XXI wieku. Język – Religia – Naród – Państwo*, Katowice 2010, zwłaszcza s. 93–107.

⁶ Więcej na ten temat: J. Rapacka, *Godzina Herdera...*, op. cit.

Drugim zjawiskiem, na które w tym kontekście warto zwrócić uwagę, jest problematyzacja kwestii płci. Konflikty zbrojne zawsze redefiniują społeczne i kulturowe pozycje mężczyzn i kobiet, nie dziwi zatem, że w trudnym politycznie okresie lat dziewięćdziesiątych minionego stulecia intensywnie zaczęto się zastanawiać nad płcią. Rozważając podmiotowość płci, podejmując badania genderowe, rozwijając dyskurs feministyczny czy intensywnie szukając wyznaczników kobiecego pisania, upatrywano wzorców kobiecego głosu w postaciach pisarek romantycznych. Jak się z czasem okazało, romantyzm był dla tych badań niezwykle istotny i nie tylko ze względu na Vukowski podział twórczości ludowej, uwzględniający przy klasyfikacji kryterium genderowe (pieśni męskie i kobiece)⁷. W romantyzmie serbskim jest kilka postaci znaczących z punktu widzenia krytyki feministycznej, takich jak Anka Obrenović (1821–1868), Mina/Wilhelmina Karadžić Vukomanović (1828–1894), Draga Dejanović (1840–1971) czy przede wszystkim Milica Stojadinović Srpkinja. Odkryto je na nowo, analizując i przedrukowując ich teksty bądź literaturę sekundarną na ich temat⁸. Ostatnia z wymienionych przeze mnie pisarek stała się najważniejszą XIX-wieczną ikoną kobiecej twórczości i postacią, która zyskała w badaniach serbskiej ginokrytyki status „pramatki” (jako swoisty punkt odniesienia dla późniejszego pisarstwa Serbek), przyciągającej uwagę nie tylko współczesnych badaczy⁹, ale także przede wszystkim pisarek, o czym będzie mowa dalej.

⁷ Pisałam o tym więcej w M. Koch, *Kiedy dojrzejemy jako kultura. Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*, Wrocław 2007, zwłaszcza s. 33–52.

⁸ Ważną rolę w przyswajaniu dorobku autorek doby romantyzmu, zwłaszcza A. Obrenović i M. Stojadinović Srpkinji odegrała Radmila Gikić. Comp. M. Stojadinović Srpkinja, *U Fruškoj gori 1854*, oprac. R. Gikić, Beograd 1885, M. Stojadinović Srpkinja, V. Karadžić, M. Karadžić, *Prepiska Milica – Vuk – Mina*, oprac. R. Gikić, Novi Sad 1987, *Prepiska Milice Stojadinović Srpkinje sa savremenima*, oprac. R. Gikić, Novi Sad 1991, A. Obrenović, *Dnevnik*, oprac. R. Gikić, Novi Sad 2007, R. Gikić Petrović, *Likovi u „Dnevniku” Anke Obrenović*, Novi Sad 2007. Ostatnio opublikowała monografię R. Gikić Petrović, *Život i književno delo Milice Stojadinović Srpkinje*, Novi Sad 2010.

⁹ Comp. przypis piąty oraz szósty (prace R. Gikić). Pisała o niej także B. Dojčino-vić-Nešić, *GendeRings: Gendered Readings in Serbian Women’s Writing*, (CD-ROM), Beograd 2006 oraz w „*Moje ime je nemogućnost*”: razmišljanja o drugoj književnoj

Trzecia ważna kwestia łączy dwie poprzednie. Od końca lat osiemdziesiątych, a szczególnie w ostatnich dwóch dekadach, pojawiło się grono pisarek zainteresowanych paradygmatycznymi postaciami serbskiego romantyzmu. Autorki te starały się łączyć dyskurs publiczny/polityczny z prywatnym/osobistym i mieszać fikcję z faktami biograficznymi. Co ciekawe, ikony romantyzmu pojawiają się zarówno na kartach utworów należących zarówno do nurtu literatury elitarnej, jak i popularnej. Przy czym lata dziewięćdziesiąte XX wieku to okres prezentacji postaci romantyzmu przez literaturę zaliczaną do kategorii ambitnej, której przypisuje się wyższe walory estetyczne i artystyczne, natomiast pierwsza dekada XXI wieku to okres osławiania postaci Njegoša i Stojadinović Srpkinji przez wysokonakładową literaturę popularną lub też wręcz, jak twierdzą niektórzy, czas kulturowego populizmu w stosunku do tych postaci. Analiza tych zjawisk to dla badacza swoiste wyzwanie, gdyż umożliwia śledzenie dzisiejszych nawiązań do tradycji oraz antycypowanie kierunków rozwoju literatury.

Moja teza głosi zatem, że w przypadku współczesnej serbskiej literatury kobiecej mamy do czynienia z wyraźnym nawiązaniem do romantyzmu. Kontynuacja oraz towarzyszące jej elementy transformacji czy inny niż dawniej rozkład akcentów, bo o odrzuceniu nie można tu mówić, łączy się jednak z zupełnie nowymi sposobami ustawienia problemu. W okresie tym starano się przede wszystkim redefiniować status ważnych dla romantyzmu postaci, a nawet rewidować spojrzenie na nie i – mimo odwołań – przełamywać romantyczne paradygmaty. Jest to, by tak powiedzieć, kontynuacja przez dialog. Moją tezę chciałabym zilustrować przykładami Milicy Stojadinović Srpkinji i Petra Petrovicia Njegoša. Interesuje mnie, w jaki sposób dwie ikony serbskiego romantyzmu z bohaterów tzw. literatury wysokiej i ambitnej lat dziewięćdziesiątych XX wieku stały się w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku bohaterami współczesnej literatury popularnej i co wynika z tego dla współczesnej literatury i kultury serbskiej.

istoriji, „ProFemina” 2000, 21/22; C. Hawkesworth, *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest 2000; M. Koch, *...kiedy dojrzejemy jako kultura...*, op. cit.; S. Garonja Radovanac, *Žene u srpskoj književnosti*, Novi Sad 2010.

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku

W latach dziewięćdziesiątych ukazały się dwa teksty literackie dwóch kobiet, które za swoich bohaterów obrały postaci Petra II Petrovicia Njegoša i Milicy Stojadinović. Pierwszy to wydana w 1996 r. powieść zatytułowana *Poslednji zanosi MSS* (Ostatnie fascynacje MSS)¹⁰. Jej autorką jest współczesna pisarka o uznanej przez krytykę literacką pozycji Milica Mićić Dimovska (ur. 1947), a utwór poświęciła ostatnim latom życia Milicy Stojadinović Srpkinji (tytułowa MSS). Tu tylko przypomnę, że Stojadinović to pisarka paradygmatyczna dla kategorii tzw. żeńskog pisma (literatury kobiecej) w literaturze serbskiej, wysławiana za życia, muza poetów romantycznych Ljubomira Nenadovicia, Petra II Petrovicia Njegoša, współpracownica Vuka Stefanovicia Karadžicia, przyjaciółka Miny Karadžić Vukomanović, znana także w wiedeńskich kręgach, dobra znajoma Ludviga Augusta Frankla (1810–1894)¹¹. Mićić Dimovska fabularyzuje jednak nie okres literackiej prosperity Milicy Stojadinović, nie czasy, gdy była legendą jako „Vrdnička vila” (rusałka z Vrdnika¹²), lecz ostatnie lata życia Milicy Stojadinović, które upływały w zapomnieniu, materialnej degradacji, pod znakiem rozczarowania bohaterki niedawnymi ideałami. Autorka ukazując tę „rusałkę z Vrdnika” jako osobę bezdomną, zmarginalizowaną, daleką od swojej niegdysiejszej roli muzy, osobę raczej w stanie załamania psychicznego, niż niedawnej prosperity,

¹⁰ M. Mićić Dimovska, *Poslednji zanosi MSS*, Beograd 1996. Rok później był dodruk (1997), a w 2003 roku ukazało się kolejne wydanie tej powieści w innym wydawnictwie. Comp. M. Mićić Dimovska, *Poslednji zanosi MSS*, Beograd 2003.

¹¹ Ludvig Frankl – Żyd urodzony w Czechach – studiował medycynę w Pradze i Wiedniu, ale kiedy w 1851 r. dzięki pośrednictwu V. Karadžicia poznał M. Stojadinović, dawno już porzucił wyuczony zawód poświęciwszy się pracy literackiej. Był poetą i propagatorem serbskiego folkloru w środowisku niemieckojęzycznym. Korespondował ze Stojadinović, a po jej śmierci napisał jej artystyczną biografię i zamieścił w *Österreichisches biographisches Lexicon*. Ten tekst otwiera powieść o M. Stojadinović *Srpkinja* autorstwa I. Bjelicy, która tym samym ową trudno dostępną biografię artystyczną uprzystępiła.

¹² Vrdnik to miejscowość w Wojwodinie w paśmie Fruška gora, gdzie M. Stojadinović się urodziła, mieszkała, a gdzie jej ojciec Vasilije Stojadinović był duchownym w monasterze w Vrdniku zwanym z czasem także Nova Ravanica ze względu na przeniesione w 1811 roku relikwie św. księcia Lazara.

przedstawia ją jako ofiarę swoich czasów i romantycznych paradygmatów. Dokonała tym samym demitologizacji tej postaci, uzupełniła jej legendę o okres trudny w życiu pisarki, zdjęła postać z piedestału, położyła akcent na jej ludzki wymiar, pokazała zderzenie ideałów narodowych z pragmatyką życia. Tym sposobem tekst o Milicy Stojadinović wpisał się w latach dziewięćdziesiątych nie tylko w nurt feministyczny literatury serbskiej tematyzujący los „pramatki” serbskich pisarek, założycielki serbskiej nowożytnej kobiecej tradycji literackiej¹³. Można go także odczytać jako rodzimy wariant genderowego/feministycznego paradygmatu „wariatki na strychu”¹⁴, a także przeanalizować w kategoriach dyskursu demystyfikującego romantyczno-narodowe mity.

Drugi tekst to krótkie opowiadanie Ljubicy Arsić (ur. 1955) *Onaj što čeka u tamnoj noći* (Ten, który czeka wśród ciemnej nocy) zamieszczone w tomie opowiadań z 1998 roku *Cipele buvine boje* (Buty pchlego koloru)¹⁵. Jego bohaterem jest P. P. Njegoš, Aleksander Puszkina i kochanka Puszkina – Amalia Riznić, Włoszka z pochodzenia, żona serbskiego kupca Jovana Riznicia. Zręcznie skomponowane opowiadanie przedstawia historycznie niemożliwe spotkanie tych trzech postaci¹⁶ i jest przykładem postmodernistycznej baśniowej konstrukcji,

¹³ O problemie M. Stojadinović jako wykluczonej postaci/bohaterce literackiej w kontekście powieści M. Mićić-Dimovskiej pisała także Slavica Garonja Radovanac w rozdziale *Milica Stojadinović Srpkinja kao književna junakinja. Milica Mićić-Dimovska*, „*Poslednji zanosi MSS*”, w: eadem, *Žena u srpskoj književnosti*, Novi Sad 2010, s. 341–350.

¹⁴ Pisała o tym B. Dojčinović, pokazując serbski wariant paradygmatu opisanego przez S. Gilbert i S. Gubar w słynnym już studium *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven and London 1984. Comp. B. Dojčinović, *GendeRings*, op. cit.

¹⁵ Lj. Arsić, *Onaj što čeka u tamnoj noći*, w: eadem, *Cipele buvine boje*, Beograd 1998. To opowiadanie pojawiło się też w innych zbiorach opowiadań Lj. Arsić, np. w tomie *Samo za zavodnice*, Beograd 2003.

¹⁶ Po pierwsze, Puszkina nigdy nie był w Wenecji. Po drugie, łatwo można obliczyć, że gdy Puszkina był zafascynowany A. Riznić (1803–1825) w okresie od sierpnia 1823 do maja 1824 roku, urodzony w 1813 roku P. P. Njegoš miał wówczas zaledwie 10 lat, a poemat *Promień mikrokosmosu (Luča mikrokozma)* pisał w 1845 roku, w wieku 32 lat, kiedy już ani A. Riznić, ani Puszkina nie żyli: A. Riznić zmarła na gruźlicę w 1825 roku, Puszkina zginął w pojedynku w 1937. Comp. T. Klimowicz, *Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach*, Wrocław 2005, s. 22 i 28.

lużno wykorzystującej niekompatybilne fakty i zrywającej porządek czasu i logiki. Njegoś jest tu przedstawiony jako człowiek owładnięty niepohamowaną miłością, jako namiętny kochanek, a nie jako ikona literatury i polityki, władca, duchowny, zwierzchnik Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej. Podobnie jak w przypadku Milicy Stojadinović nacisk w opowiadaniu Lazić położony jest na „ludzki” wymiar Njegoša przede wszystkim jako mężczyzny, a nie na koturnowość jego politycznej i literackiej legendy¹⁷.

Obie autorki, reprezentujące artystyczny nurt serbskiej literatury kobiecej, umieściły w centrum swojej prozy paradygmatyczne postaci, ikony serbskiego romantyzmu i wpisały się tym samym w postmodernistyczny dyskurs z historią. Zajmując się indywidualnościami z kanonu literatury i konstruując swoje narracje jako swoiste faksje, przemieszały prawdę dokumentalną z fikcją literacką, przydając tej drugiej dominującą pozycję. U obu pisarek widoczna jest potrzeba odnowienia tradycyjnego spojrzenia na te historyczne postaci. Obie autorki bazują na wybranych elementach biografii swoich bohaterów, ale zajmują się głównie odbrażawianiem koturnowych postaci. Polemika z tradycyjnymi ujęciami odbywa się głównie poprzez fabularną dekonstrukcję tych bohaterów i swoistą konfabulację ich losów. Milica Stojadinović jest pokazana nie u szczytu powodzenia, nie jako „Vrdnička vila”, muza wielu twórców, podróżująca do Wiednia poetka, autorka niezwykle ciekawego dziennika *U Fruškoj gori 1854 (Na Fruskiej Górze 1854)* czy autorka (raczej słabego) tomiku poetyckiego, lecz jako osoba w ostatniej dekadzie swego życia: zapomniana, zdegradowana, rozczarowana, odsunięta na margines, jednym słowem, ofiara romantyczno-narodowej idei, której wcześniej służyła. Natomiast Njegoś Ljubicy Arsić to w pierwszym rzędzie nie władca, polityk, autor eposu narodowego *Gorski vijenac (Górski wieniec)*, lecz mężczyzna z krwi i kości, pełen miłości i erotycznych myśli, czuły na kobiece wdzięki. Pokazany został

¹⁷ W tym miejscu warto przypomnieć, że w latach pięćdziesiątych XX wieku zostały w Serbii wydane dwie fundamentalne książki o świeckim i duchownym władcy Czarnogóry. Comp. I. Sekulić, *Njegošu, knjiga duboke odanosti*, Beograd 1951 oraz M. Đilas, *Legenda o Njegošu*, Beograd 1952. Istniała zatem już tradycja literacko-historycznej reprezentacji postaci Njegoša, z którą nowe książki o słynnym Czarnogórcu mogły być konfrontowane.

nocą w atmosferze weneckiego karnawału, w okresie, gdy tworzył poemat filozoficzny *Luča mikrokozma (Promień mikrokosmosu)*.

Obie postaci serbskiego romantyzmu traktowane są jako emblematy kultury i historii, ale obie autorki świadomie wpisały je w teksty negujące patetyczno-narodową retorykę i zrewidowały dotychczasowe sposoby mówienia o nich oraz ich literackie obrazów. Obie dały próbę ich nowego odczytania i ich nowoczesnej tekstualizacji, mocno przy tym naznaczonej współczesnością i poetyką postmodernizmu¹⁸.

Pierwsza dekada XXI wieku

Na tym jednak nie koniec współczesnej percepcji romantyzmu przez serbskie pisarki. Po 2000 roku ukazały się dwie inne książki, odwołujące się do obu wspomnianych ikon serbskiego romantyzmu. W 2003 roku pojawiła się książka *Tajni život P. P. Njegoša ili vladika i džentelmen (Tajemne życie P. P. Njegoša, albo władyka i džentelmen, mająca już kilka wydań, ja się posługiwałam tekstem z 2007 r.)*¹⁹, natomiast w roku 2009 ukazała się powieść *Srpkinja (Serbka)*²⁰. Autorką obu jest Isidora Bjelica (ur. 1967), autorka kontrowersyjna i lubiąca szokować, która jako pisarka w ciągu kilkunastu lat wypracowała sobie status skandalistki. Bjelica jest bardzo płodna literacko, czy, jak kto woli, produkuje teksty obliczone na masowego odbiorcę i na dużą skalę. Jest autorką czterdziestu pięciu poczytnych tytułów, laureatką nagrody „Najbardziej lubiana kobieta XXI wieku” („Najvoljenija žena XXI veka”), w 2002 roku zwyciężyła jako autorka w plebiscycie popularności serbskiej edycji czasopisma „Gala”, a w 2004 roku wyróżniono ją nagrodą „Złoty bestseller” („Zlatni bestseler”)²¹. Jej pisarstwo, bijące rekordy

¹⁸ Oba teksty, jak i inne, z punktu widzenia problemów ciała, cielesności, korporealności analizowała B. Dojčinović Nešić w *Representations of Body in Contemporary Women's Writing in Serbia*, w: eadem, *GenderRings: Gendered Readings in Serbian Women's Writing*, (CD-Rom), Beograd 2006.

¹⁹ I. Bjelica, *Tajni život P. P. Njegoša ili vladika i džentelmen*, Beograd 2007.

²⁰ I. Bjelica, *Srpkinja*, Beograd 2009.

²¹ Comp. *Bulevar zvezda: Isidora Bjelica*, w: „Politika” <http://www.zokster.net/drupal/node/6393> / zamieszczone 14.07.2010; dostęp: 14.03.2011.

nakładowe (20-30 tysięcy nakładu), zaliczane bywa do nurtu literatury popularnej. Bjelica dobrze odnajduje się na skomercjalizowanym rynku książki i masowo produkuje teksty, z których każdy – zgodnie z najlepszą tradycją marketingową – jest sprzedawany przez wydawcę z etykietką „megahit” lub „bestseller”. Zarzuca się jej, że tymi strategiami uczestniczy w procesie tabloidyżacji serbskiej kultury literackiej²². Ona jednak – jak sama często przyznaje w wywiadach – lubi świadomie bulwersować, przełamywać tabu, konsekwentnie roztacza i pielęgnuje „aureolę kontrowersyjności”²³, a swoje fabuły buduje wokół sensacji i plotki, która przyciąga masowego czytelnika. Jest to zatem strategia celowa, by nie powiedzieć, że stosowana z pełną premedytacją, a nawet wyrachowaniem.

Z drugiej strony należy oddać jej sprawiedliwość i przyznać, że piarstwo popularne uprawia w dość inteligentny i przemyśl(a)ny sposób. Często sięga po cytaty, realizując w ten sposób postmodernistyczną zasadę intertekstualności. W pełni korzysta z pomysłu, by literatura żywiła się samą literaturą, pokazuje także możliwości literackiego recyklingu. Tę zasadę swoistego szczepienia swoich utworów na starych tekstach i opatrywania obu współczesnym komentarzem zastosowała właśnie w tekstach o Milicy Stojadinović i Njegošu. Pokazała, w jaki sposób XIX-wieczne ikony serbskiego romantyzmu mogą dziś funkcjonować w nurcie współczesnej popkultury, a nawet go inspirować. Uprzymolniła przy tym, jak tradycja i współczesność mogą się przenikać i wzbogacać. Tym sposobem ikony serbskiego romantyzmu stały się także bohaterami współczesnej literatury popularnej i zaczęły funkcjonować w szerszym obiegu czytelnicznym, przede

²² W 2010 roku odbyła się na łamach serbskiego tygodnika „Politika” (w dodatku kulturalnym tego pisma) dyskusja w trzech częściach pod tytułem *Šta čita Srbija?* (Co czyta Serbia?). Debata dotyczyła kondycji współczesnej literatury serbskiej, literatury popularnej usytuowanej między elitarnością a trywialnością, rozważano problemy literackiego populizmu, postmodernistyczne zabawy i prowokacje. Kilku pisarzy (Svetislav Basara, Marko Vidojković, Zlatko Paković) i literaturoznawczyni (Tatjana Rosić) wzięło udział w debacie. Do dyskusji została także zaproszona I. Bjelica. Comp. <http://www.politika.rs/rubrike/KulturniDodatak/Shta-chita-Srbija.lt.html> / dostęp: 14.03.2011.

²³ *Isidora Bjelica – Žena koja zna šta hoće*, wywiad z I. Bjelicą na stronie: http://www.balkanmedia.com/magazin/4561/isidora_bjelica_zena_koja_zna_sta_hoce_.html / dostęp: 17.11.2010.

wszystkim wśród kobiet, które także w Serbii stanowią najliczniejszą grupę wśród czytelników.

Tajemne życie P. P. Njegoša albo władyka i dżentelmen

Struktura książki *Tajemne życie P. P. Njegoša albo władyka i dżentelmen* bazuje na wypróbowanej już wcześniej przez I. Bjelicę strategii przyciągania uwagi odbiorców poprzez wykorzystanie w tytule słowa „tajemnica”. Zapowiada ono zarówno intrygującą lekturę, napięcie, jak i obiecuje próbę wyjaśnienia zagadki. W jej wykonaniu ten chwyt zdobył już wcześniej uznanie masowej publiczności i fanów twórczości, bo w 1997 roku Bjelica wydała – jak sama określiła ten gatunek – „prozę historiograficzną” *Tajni život slavnih Srpkinja* (Tajemne życie sławnych Serbek), w 2002 roku *Tajne vladara srpskih* (Tajemnice serbskich władców), w 2004 *Tajna Titovog kreveta* (Łózkowa tajemnica Tity). Książka *Tajni život P. P. Njegoša* jest zatem już w tytule próbą utrzymania sprawdzonej wcześniej gry „tajemnicą”; składa się z sześciu rozdziałów *Njegoš i žene* (Njegoš i kobiety), *P. P. Njegoš versus Nikola Tomazeo* (P. P. Njegoš contra Nikola Tomazeo), *Njegoš, ezoterija, masonerija* (Njegoš, ezoteryczność, masoneria), *Njegoš i stranci* (Njegoš i cudzoziemcy), *Tajni policijski dosije P. P. Njegoša* (Tajne policyjne dossier P. P. Njegoša), *Istina o bolesti i smrti P. P. Njegoša* (Prawda o chorobie i śmierci P. P. Njegoša). Jako dodatek załączono na końcu śmiały erotyk tego poety *Paris i Helena ili noć skuplja vjeka* (Parys i Helena albo noc cenniejsza niż stulecie), odnaleziony dopiero po jego śmierci. Książka przywołuje najbardziej kontrowersyjne momenty z życia władyki, polityka oraz poety romantycznego i – jak sama autorka przyznaje – najprzystojniejszego Czarnogórcza wszechczasów. Bjelica próbuje odpowiedzieć na szereg kluczowych pytań dotyczących życia i działalności, odnosi się także do poglądów filozoficznych Njegoša i, usiłując również rozwikłać tajemnice jego romansów, opowiada o fascynacjach erotycznych władyki. Pisarka adresuje swój tekst do szerokiego odbiorcy i stosuje strategię prowokujących pytań, prób udzielania odpowiedzi, kraszając wszystko anegdotami i plotkami

z życia Njegoša oraz opatrując wszystko odautorskim komentarzem. Widać przy tym jednak, że jest bardzo dobrze zaznajomiona z faktami z biografii Njegoša, a także z jego twórczością. Odbiorca szybko uświadamia sobie, że autorka spędziła sporo czasu w archiwach krajowych i zagranicznych, że znakomicie się orientuje w literaturze sekundarnej, kluczowych, należących już do klasyki monografiach o władcyce (na przykład Milovana Đilasa czy Isidory Sekulić). Ale, co ważniejsze, drugi, równoległy wątek, rozwijany w książce jest czymś, co można nazwać antologią artykułów o Njegošu, zarówno tekstów filozoficznych (autorstwa na przykład Anicy Savić-Rebac, Kseniji Atanasijević), jak i historycznych (Giuseppe Pierazzi z Triestu), czy tajnych dokumentów policji lub sprawozdań szpiegów. Książka jest inkrustowana tekstami hybrydycznej natury: autorka łączy dokumenty, artykuły naukowe i prasowe, listy, wplatając również własne komentarze. Otrzymujemy zatem „mały brewiarz”²⁴ tekstów o Njegošu zespolony niczym tkanką łączną komentarzami samej Bjelicy. Dodatkowym elementem konstrukcji książki jest jej osobisty, niemal autobiograficzny charakter. Bjelica dedykuje ją bowiem swojemu dziadkowi ze strony matki, Czarnogórcowi, Dušanowi Đuriciowi. Ten osobisty dyskurs naszości (*naškosti*), widoczny w relacjach tradycji literatury serbskiej i czarnogórskiej, ustawia autorkę po obu stronach zawłaszczania postaci Njegoša, usprawiedliwia związek nie tylko z Njegošem jako postacią z panteonu literatury w skali mikro- i makrokosmosu, ale pokazuje inkluzywny wymiar jej książki i daje prawo do zajmowania się tą ikoną romantyzmu. Ważny dla całości projektu wydaje się także rozdział wstępny o charakterystycznym tytule *Umesto predgovora ili jedna sasvim intimna ispovest* (Zamiast wstępu albo pewne na wskroś intymne wyznanie).

Serbka

Powieść *Srpkinja* zbudowana jest podobnie, na zasadzie konstruowania narracji wokół cytatów. Autorka zaczyna od przytoczenia

²⁴ Takie sformułowanie widnieje na czwartej stronie okładki, reklamującej książkę I. Bjelicy o Njegošu.

w tłumaczeniu serbskim całego artykułu biograficznego, który kilka lat po śmierci poetki napisał i wydał po niemiecku (w 1891 r.) austriacki poeta i przyjaciel Milicy Stojadinović – Ludvig August Frankl. Powieść, składająca się z dwudziestu dwóch rozdziałów, pomyślana jest jako opowieść o kilku współczesnych Serbkach (w różnym wieku i o różnym statusie i sytuacji rodzinno-zawodowej²⁵). Ich losy i ich historie zostają ze sobą wzajemnie splecione dzięki tekstom o Milicy Stojadinović Srpkinji, które we fragmentach czytają poszczególne bohaterki. W ten sposób otrzymujemy parabolę losu Serbek – od Milicy Stojadinović w XIX wieku po XXI wiek, przy czym dla współczesnych Serbek punktem odniesienia (i pocieszenia zarazem) oraz swoistą alegorią ich losu staje się pisarka okresu romantyzmu, posługująca się pseudonimem „Srpkinja”, który akcentował jej narodową tożsamość. Współczesne bohaterki, stykając się po raz pierwszy z tekstami o niej, odczuwają wspólnotę losów, pewną ciągłość, a nawet swoisty fatalizm. Ostatnia scena powieści ukazuje w sposób symboliczny dziewczynkę noszącą imię i nazwisko identyczne jak słynna poetka romantyczna. Współczesna Serbka – *nomen est omen* – Milica Stojadinović²⁶ ukazana jest w dniu siódmych urodzin, kiedy oprócz prezentów typowych dla jej

²⁵ Jedną z bohaterek jest czterdziestopięcioletnia Jelena, dziennikarka pracująca w redakcji czasopisma dla kobiet, której nie pozwolono opublikować artykułu Frankla o M. Stojadinović. Druga to trzydziestoosmioletnia Danijela, serbska uciekiniarka z Krajiny, która w ostatniej wojnie straciła narzeczonego, a w Belgradzie pracuje dla firmy, mającej kontakty z niemieckimi klientami i przez jednego z nich zostaje zgwałcona. Kolejna postać to śpiewaczka operowa Tatjana, siostra zbrodniarza wojennego, kochanka ministra, zachęcana do działań szpiegowskich za cenę uzyskania stypendium zagranicznego. Czwarta postać to Kristina, dwudziestoosmioletnia serbska artystka, odnosząca sukcesy w USA, dokąd wyjechała po bombardowaniach 1999 r., a która w sytuacji kryzysu zdrowotnego (rak piersi) pragnie wrócić do Belgradu. Zaprezentowana jest też w tym gronie w końcu „nowa Serbka”, czyli Albanka z Kosowa Samira, żona Serba, która przy zamążpójściu przyjęła prawosławie, tracąc przez to swą muzułmańsko-albańską tożsamość; matka dwójki dzieci, odrzucona zarówno przez Albańczyków, jak i przez Serbów, a jej mąż policjant okazał się oprawcą albańskiej ludności Kosowa; bohaterka, opuszczona przez męża najmuje się w Belgradzie do sprzątania, by utrzymać siebie i dzieci. Ostatnią Serbką w książce jest siedmioletnia dziewczynka, imienniczka romantycznej pisarki, współczesna M. Stojadinović.

²⁶ Zarówno imię Milica, jak i nazwisko Stojadinović jest w Serbii dość powszechnie spotykane.

wieku (lalki Barbie i gier komputerowych) otrzymuje książkę o Milicy Stojadinović Srpkinji. Powieść I. Bjelicy rozpoczyna się od prezentacji sylwetki romantycznej „ruszałki z Vrdnika”, a kończy jej współczesną imienniczką. Wskazuje to na pewną nieuniknioną kontynuację lokalnego kobiecego fatum, rozpoczętego w okresie romantyzmu i trwającego do czasów współczesnych. W powieści *Srpkinja* akcent został położony z jednej strony na fikcjonalizację, z drugiej zaś na tworzenie paradygmatycznego losu Serbki w ogóle – od Milicy Stojadinović Srpkinji po współczesność. Otrzymujemy zatem w wersji popularnej kontynuację romantycznego wzorca kobiecego, podkreślającego repetycję losów i aktualizację dawnych schematów.

Wnioski końcowe

Podsumowując, należy stwierdzić, że dwie niezwykle ważne ikony serbskiego romantyzmu – kobieca i męska – stały się bohaterami współczesnej literatury zarówno w wersji wysokiej (Lazić, Mićić Dimovska), jak i w popularnej (Bjelica). W obu przypadkach można mówić o ciekawej i jakościowo nowej kontynuacji dialogu z postaciami serbskiego romantyzmu. Jednak ze względu na o wiele szerszy zasięg i duże w Serbii grono zwolenników popularnego pisarstwa I. Bjelicy obawiam się, że właśnie ta popularyzująca, czy chwilami nawet populistyczna wersja postaci Njegoša i Milicy Stojadinović w stylu *light* czy *soft*, bardziej będzie kształtować wyobraźnię i wiedzę masowego odbiorcy i przeciętnego konsumenta kultury niż wyrafinowane literacko, zdecydowanie trudniejsze w odbiorze portrety w wykonaniu Milicy Mićić Dimovskiej czy Ljubicy Arsić. To nowe socjologiczno-kulturowe, które ogólnie można nazwać demokratyzacją sztuki, zjawisko jednak istnieje. Literatura popularna balansuje między kodem kultury elitarniej a trywialnej. I. Bjelica znakomicie czuje obie matryce, choć preferuje dyskurs bardziej komunikatywny. Z jednej strony autorka powieści *Serbka* zadowala gusty przeciętnej publiczności, operuje poetyką sensacji, lansuje plotki, anegdoty, z drugiej jednak strony mamy w jej pisarstwie do czynienia ze świadomym aktem postmodernistycznej

gry (z) dokumentem. To, że jej książki w całości absorbują mało znane lub trudno dostępne teksty na temat Njegoša czy Milicy Stojadinović, spełnia też funkcję popularyzatorsko-edukacyjną na większą skalę. Jej teksty funkcjonują zatem na co najmniej dwóch poziomach: pierwszy poziom odbioru jest plotkarski, sensacyjny, populistyczny, oparty na poetyce kiczu i przeznaczony dla mniej wyrobionego odbiorcy. Istnieje jednak wyższy poziom recepcji jej tekstów – dla bardziej wyrobionego czytelnika cennym jest zgromadzenie w jednym miejscu tytułów ważnych i poważnych tekstów źródłowych. Ta swoista wersja dokumentaryzmu, prezentowania trudno dostępnych tekstów o Milicy Stojadinović Srpkinji i o P. P. Njegošu jest, jak sądzę, bardzo istotna. Pokazuje czytelnikowi postmodernistyczną zasadę mieszania elementów literatury elitarniej i popularnej, wysokiej i niskiej; romantyzm zaczyna funkcjonować w dialogu z ponowoczesnością, a literatura filozoficzna sąsiaduje z trywialną, a nawet ociera się o kicz. Literatura współczesna już dawno wyzwoliła pisarza z mesjanistycznej roli. Bjelica, jak sama w którymś z wywiadów przyznała, nie ma złudzeń co do posłannictwa pisarza i raczej prowadzi grę z jego misją²⁷. Jej grupą docelową jest masowy czytelnik, nie przeszkadza jej komercjalizacja kultury i wskaźnik powodzenia oparty na kategorii poczytności (*čitanosti*) książek, strategii szokowania czy bulwersowania odbiorcy, chwilami opartej na wulgaryzacji języka czy podejmowaniu tematów tabu. Trzeba przyznać, że to właśnie za jej sprawą w ostatniej dekadzie ikony wysokiego serbskiego romantyzmu zbłądziły pod współczesne „strzechy”, goszcząc coraz częściej w masowej wyobraźni.

Można się buntować przeciw takiej autorce jak I. Bjelica, nie dostrzegać jej aktywności choćby w kategoriach fenomenu kulturowego, można uparczywie marginalizować, stawiać zarzut, że uczestniczy ona w procesie „tabloidyzacji kultury i literatury”, w „zadawaniu gustów masowej publiczności”, w „medialnym marnowaniu istotnych dla kultury tematów”²⁸. Nawet jeśli jest to w dużej mierze prawdą to ta metoda dystansowania się wobec literatury uprawianej przez Bjelicę jest mało

²⁷ Comp. *Šta čita Srbija? Popularna književnost, između elitnog i trivijalnog* (3), s. 5–6. <http://www.politika.rs/rubrike/KulturniDodatak/Shta-čita-Sarbija.lt.html> / dostęp: 18.11.2010.

²⁸ Takie zarzuty stawia, w dyskusji z I. Bjelicą, T. Rosić, ibidem, s. 6–7.

produktywna. Wydaje mi się jednak, że strategia przemilczeń jako przejaw intelektualnej pogardy, negacji zjawisk popkultury, wykluczenia ich z dyskursu akademickiego – a tak się dzieje z produkcją literacką tej autorki w środowisku serbskich slawistów – wcale nie powoduje wzmocnienia tzw. literatury wyższej. Należy sobie też zdawać sprawę z faktu, że nie wpływa to zniechęcająco na grono jej czytelników. A tym, co ich przyciąga, jest atrakcyjny temat, technika nieustannej aktualizacji zwyczajności oraz kodowanie dawnych postaci romantyzmu we współczesności w sposób łatwy, lekki i przyjemny w odbiorze.

Umberto Eco jeszcze w 1964 roku w książce, która dopiero w 2010 ukazała się w polskim przekładzie, ale jak się okazuje nie straciła do dziś na aktualności, podzielił krytyków zjawisk kultury i literatury na moralizujących apokaliptyków i dostosowanych optymistów²⁹, wskazując tym samym na dwie przeciwstawne tendencje w kulturze. *Apokaliptycy* to, ogólnie rzecz ujmując, zwolennicy kultury wysokiej i elitarnej; wieszczą oni upadek kultury, gdy ta pojawia się w postaci masowej, bo dla nich była ona i w dużym stopniu jest synonimem antykultury. *Dostosowani* natomiast, do których notabene Eco zalicza także siebie, to grupa reprezentująca inne podejście do problemu. Są to optymiści, zwolennicy poglądu, że dobra kultury powinny być do dyspozycji wszystkich i akceptują nieuchronne, ich zdaniem, zjawiska demokratyzacji sztuki. Uważają oni, że żyjemy w czasach poszerzenia sfery kultury i jej umasowienia. Ta zaproponowana przez Eco klasyfikacja wydaje się przydatna, operatywna i aktualna do dziś. Można ją odnieść także do badaczy współczesnej literatury serbskiej.

Wielu serbskich „apokaliptyków” neguje pisarstwo Isidory Bjelicy i nie podjęło wysiłku krytycznego (prze)analizowania go nie tylko z punktu widzenia literatury (w domyśle elitarnej), ale nawet opisanie tego fenomenu jako przykładu współczesnej literatury popularnej, trywialnej czy wręcz ujęcia go w kategoriach kiczu lub wyrafinowanej estetyki kampu³⁰, a tego typu refleksje nad kulturą i jej nową,

²⁹ Comp. U. Eco, *Apokaliptycy i dostosowani. Komunikacja masowa a teorie kultury masowej*, przeł. P. Salwa, Warszawa 2010, zwłaszcza strony 5–93.

³⁰ W dyskusji w tygodniku „Politika” I. Bjelica podkreśliła, że świadomie stosuje w wielu swoich utworach postmodernistyczną estetykę i poetykę kampu, bazującą na przesadzie, patosie, świadomym operowaniu kiczem, przekraczaniu dotychczasowych

poszerzoną, czy, jak to woli, „obniżoną” estetyką są coraz bardziej powszechne wśród badaczy akademickich³¹. Nie znalazło się w Serbii jak dotąd grono „dostosowanych”, chętnych do opisu książek tej autorki, choćby w kategoriach postmodernistycznego zjawiska kultury masowej, popkultury coraz bardziej „rozpychającej się” w przestrzeni publicznej i usytuowanej w świadomości przeciętnego odbiorcy. Można to zjawisko nawet pokazać jako współczesny fenomen z punktu widzenia socjologii czy antropologii kultury i literatury. W końcu to jednak także I. Bjelica zawładnęła w ostatnich latach w coraz bardziej ekspansywny sposób umysłami masowych czytelników o przeciętnym lub wręcz niewyrobionym guście. W konsekwencji tego zjawiska należy dostrzec w końcu fakt, że to również książki tej autorki często w popkulturowej wersji *light* kształtują wyobraźnię przeciętnego „konsumenta” serbskiej literatury i mają także wpływ na recepcję ważnych ikon serbskiego romantyzmu. Chociażby z tego względu wypada analizować to zjawisko.

Literatura

Literatura podmiotowa

Arsić Lj., *Onaj što čeka u tamnoj noći*, w: eadem, *Samo za zavodnice*, Beograd 2003.

Bjelica I., *Tajni život P. P. Njegoša ili vladika i džentelmen*, Beograd 2007.

Bjelica I., *Srpkinja*, Beograd 2009.

Mićić Dimovska M., *Poslednji zanosi MSS*, Beograd 1997.

Literatura przedmiotowa

Bobrownicka M., *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*, Kraków 1995.

granic, ironii, dystansie. Comp. *Šta čita Srbija? Popularna književnost, između elitnog i trivijalnog* (2), s. 5., <http://www.politika.rs/rubrike/KulturniDodatak/Shta-čita-Srbija.lt.html> / dostęp: 18.11.2010.

³¹ Comp. *Kiczosfery współczesności*, red. W. J. Burszta i E. A. Sekuła, Warszawa 2008; *Kicz w kulturze*, red. M. Fiderkiewicz, Katowice 2006. O kiczu pisał też U. Eco, *Struktura złego gustu*, w: idem, *Apokaliptycy i...*, op. cit., s. 109–198.

- Bońkowski R., *Słowianie środkowopółnocni na przełomie XX i XXI wieku. Język – Religia – Naród – Państwo*, Katowice 2010.
- Eco U., *Apokaliptycy i dostosowani. Komunikacja masowa a teorie kultury masowej*, przeł. P. Salwa, Warszawa 2010.
- Garonja Radovanac S., *Žene u srpskoj književnosti*, Novi Sad 2010.
- Gikić Petrović R., *Likovi u „Dnevniku” Anke Obrenović*, Novi Sad 2007.
- Gikić Petrović R., *Život i književno delo Milice Stojadinović Srpkinje*, Novi Sad 2010.
- Hawkesworth C., *Voices in the Shadows. Women and verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest 2000.
- Kiczosfery współczesności*, red. W. J. Burszta, E. A. Sekuła, Warszawa 2008.
- Klimowicz T., *Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach*, Wrocław 2005.
- Koch M., *Kiedy dojrzejemy jako kultura. Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*, Wrocław 2007.
- Obrenović A., *Dnevnik*, oprac. R. Gikić, Novi Sad 2007.
- Prepiska Milice Stojadinović Srpkinje sa savremenicima*, oprac. R. Gikić, Novi Sad 1991.
- Rapačka J., *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995.
- Stojadinović Srpkinja M., *U Fruškoj gori 1854*, Beograd 1885.
- Stojadinović Srpkinja M., Karadžić V., Karadžić M., *Prepiska Milica – Vuk – Mina*, oprac. R. Gikić, Novi Sad 1987.
- Zieliński B., *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Poznań 1998.

Strony internetowe

- [http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni dodatak/ Shta -chita-SArbija.lt.html](http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni%20dodatak/Shta-chita-SArbija.lt.html),
dostęp: 18.11.2010.
- <http://www.zokster.net/drupal/node/6393>, dostęp: 14.03.2011.